

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Педагогічний коледж

Циклова комісія викладачів
української мови,
методики навчання, дитячої
літератури та діловодства

ОКСАНА СОБОЛЕВСЬКА

Українські фраземи й особливості їх творення

Львів – 2018

ЗМІСТ

Номінативні особливості фразеології	4-9
Словосполучення як генетична основа фразеологічних одиниць	10-18
Роль метафори при творенні фразем	19-31
Метонімічне переосмислення значення при творенні фразеологізмів	32-39
Список літератури	40-44

НОМІНАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Фразеологія кожної мови – це скарбниця народу, здобуток його мудрості її культури, що містить багатий матеріал про його історію, боротьбу з гнобителями й нападниками, про звичаї, ідеали, мрії й сподівання. З давніх-давен народ із покоління в покоління передавав усталені звороти – чудові перлини народної мудрості.

Фразеологія – це одна з найхарактерніших і найоригінальніших галузей мовотворчості народу. В ній найбільш виразно й повно виявляються народна мудрість і дотепність, специфіка народного мислення.

Поняття “фразеологія” (від грец. “φρασίς” – спосіб вираження, зворот і “λόγος” – слово, вчення), отже, існує в мові з такими значеннями:

1) розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови у її сучасному функціонуванні і з погляду історичного розвитку;

2) сукупність характерних засобів вираження думки, притаманних певній соціальній групі, окремому авторові, літературно-публіцистичному напрямку, діалекту чи групі говорів;

3) сукупність фразеологізмів тієї чи іншої мови.

Частіше термін “фразеологія” уживається в перших двох значеннях; для вираження третього поняття ще використовується термін “фраземіка” або “фразеологічний склад мови”.

Фразеологія як лінгвістична дисципліна – порівняно молода наука. Зародження її справедливо пов’язують з роботами відомих мовознавців – Ф.Буслаєва, О.Потебні, І.Срезневського, О.Шахматова, а також і їхнього попередника в особі швейцарського лінгвіста Шарля Баллі, думки якого викладені в книгах “Нарис стилістики” (1905) і “Французька лінгвістика” (1909; рос. переклад 1961 р.).

Протягом становлення і розвитку фразеології науковці досліджували найрізноманітніші питання і проблеми: питання семантики знайшли своє висвітлення в працях Л.Булаховського, Н.Москаленко, Л.Авксентьєва, М.Алефіренка, Л.Юрчук, Л.Боярової; стилістичний план фразеологічних одиниць цікавив М.Жовтобрюха, Г.Їжакевич, Д.Баранника, П.Плющ, І.Білоділа, Р.Зорівчак, І.Гнатюк; історія, етимологія і власне становлення фразеологічних одиниць – Л.Коломієць, Ф.Медведева, Л.Скрипник, О.Юрченка, М.Демського, В.Калашника, В.Ужченка. Діалектна фразеологія опрацьовувалася у наукових розвідках Н.Бабич, П.Грищенко, М.Доленка, П.Дудика.

Українська фразеологія тісно розвивалася із російською, представниками якої були В.Виноградов, Б.Ларін, М.Шанський, С.Ожегов, О.Молотков.

Одиницею фразеології є фразеологізм (від грец. “φρασίς” – спосіб вираження, зворот і “λογισμός” – судження), або фразеологічна одиниця, або фразеологічний зворот, або фразема (ми послуговуватимемося цими термінами як рівнозначними).

У лінгвістиці відомі понад двадцять визначень фразеологізму, але жодне з них не знайшло загального визнання. Деякі мовознавці справедливо вважають, що визначення фразеологічної одиниці таке ж складне, як і визначення слова. Складність полягає у тому, що різні мовознавці виділяють різні основні і другорядні ознаки фразеологізму, пов'язуючи з ними визначення. До основних ознак відносили: 1) семантичну цілісність або семантичну нерозкладність (Л.Булаховський, М.Жовтобрюх, Ф.Медведєв, Г.Удовиченко, В.Виноградов, В.Архангельський, В.Жуков, О.Молотков, М.Шанський); 2) метафоричність (Б.Ларін, О.Бабкін); 3) нарізнооформленість (С.Гаврін, Л.Скрипник, Р.Попов, О.Молотков); 4) відтворюваність (Ф.Медведєв, Л.Скрипник, В.Виноградов, В.Архангельський); 5) наявність не менше двох повнозначних слів (С.Гаврін, М.Шанський); 6) неперекладність іншими мовами (Л.Булаховський, О.Реформатський). Як правило, учені

називали не одну, а декілька визначальних рис. З'являлися різні робочі визначення фразеологізму. Усі ці визначення засвідчують наміри лінгвістів виробити об'єктивні критерії визначення фразеологізму і переконують, що фразеологічні одиниці є надзвичайно складними і суперечливими утвореннями мови. А тому брати за основу виділення фразеологічного звороту лише якусь одну ознаку не можна і неправильно – потрібно застосовувати комплексний підхід, тобто брати до уваги кілька важливих ознак, які робитимуть фразеологізм фразеологізмом. Крім того, на вибір визначальних рис фразеологізму накладає свій відбиток і аспект дослідження – синхронічний чи діахронічний, – про який теж не можна забувати.

Отже, більшість дослідників фразеології доходять висновку, що в останні роки помітна тенденція: “1) виділяти – як категорійні – декілька ознак фразеологічних одиниць; 2) розуміти відносність цих ознак; 3) усвідомлювати природу фраземи залежно від аспекту дослідження (синхронічного чи діахронічного); 4) постійно зіставляти вільне словосполучення (речення) і фразеологічне (особливо у плані змісту), з одного боку, і слово та фразеологізм (у плані змісту і в плані вираження), з другого боку.

Для розкриття диференціальних ознак фразеологізму, необхідно розглядати їх у зіставленні, порівнянні з іншими

одинацями мови – словом і словосполученням, відзначаючи спільні та відмінні їх риси.

Щодо слова і фразеологічної одиниці, то спільним між ними є: будучи складним цілим, і ті, й інші не конструюються щоразу в процесі мовлення, а відтворюються як готові значеннєві одиниці; і ті, й інші (здебільшого) відзначаються стійкістю складу й структури; і слово, і фразеологізм співвідносяться з одним, а не кількома поняттями, напр.: недбале ставлення до праці визначається словом *байдуже* й фразеологізмом *дивитись крізь пальці*); і слово, і фразеологізм вступають у синонімічні й антонімічні відношення; велика група фразеологічних одиниць, маючи лексичне значення і вільно реалізуючи граматичні категорії, зближується з лексемами і функціонально: такі фразеологізми входять у синонімічні взаємини з словами і виконують синтаксичні функції певних частин мов.

І все ж у структурно-семантичному плані фразеологічні одиниці є більш складними утвореннями, ніж слово. Тому багато ознак є відмінними: і слово, і фразеологічний зворот належать до різних мовних рівнів – лексичного і фразеологічного; у слова лексичне, а у фразеологізму своє специфічне фразеологічне значення; семантика слова контекстно обумовлена, тоді як семантика фразеологізму головно не залежить від контексту; у

фразеологізмах спостерігається тенденція до однозначності, тоді як у слів – до багатозначності; слово – одиниця цілісно оформлена, фразеологізм – нарізно оформлена; основна функція слова номінативна тоді як фразеологізму – експресивно-оцінна.

Таким чином, під фразеологізмом розуміємо окрему самостійну одиницю мови, що характеризується фразеологічним значенням, компонентним складом, граматичними категоріями, відтворюваністю, експресивністю. Сукупність мовних одиниць, яким властиві ці риси, буде становити обсяг фразеології будь-якої мови.

Своєрідність фразеологічного значення, на відміну від значення лексичного, виявляється у “вторинному відтворенні мовної картини світу, збагаченому досвідом інтелектуально-емоційного освоєння носіями мови відповідного “шматочка дійсності” шляхом переосмислення вже існуючих у мові знаків”

Найпоширенішими способами переосмислення прямих лексичних значень слів, об’єднаних у нову номінативну одиницю-фразему, є метонімія і метафора. “Виникнення нових семантичних відтінків і розширення гами значень шляхом метафорично-метонімічних та функціональних переносів належить до поширених явищ у процесі семантичних зміщень і змістового оновлення слів” .

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК ГЕНЕТИЧНА ОСНОВА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Сконцентруємо увагу на словосполученнях, адже фразеологізми – це стійкі словосполучення. Фразеологізми-словосполучення рівнозначні слову. Вони, як і слова, називають явища, дійсності і входять до складу речення як його члени. Взаємодія фразеологічних і синтаксичних одиниць зумовлюється їх генетичними, структурно-семантичними і функціональними відношеннями. Внаслідок різного вияву цих відношень усі словосполучення української мови поділяються за ступенем структурно-семантичної цілісності на три основні групи :

- вільні (відносно вільні);
- фразеологічно зв'язані;
- сталі (синтаксично обмежені) .

Отже, до першої групи належать вільні словосполучення, якими позначаються реальні відношення між предметами, явищами, між предметами у широкому розумінні цього слова, і їх активними чи пасивними ознаками, властивостями. Словосполучення, структурні компоненти яких мають предметні значення, не мають ні синтаксичної, ні семантичної сталості: вони синтаксично розпадаються відразу ж, як тільки були складені і потреба в їх комунікативному

функціонуванні відпала. Складові частини їх можуть входити до синтаксично подібних словосполучних утворень, більш-менш вільно з'єднуючись зі словами інших семантичних класів, виділяючи в них спільну ознаку.

Проте не всі так звані вільні словосполучення однаковою мірою вільні. Обмеження зв'язку двох або більшої кількості слів, які вживаються з первинним значенням, називаються у лінгвістичній літературі лексичними. Прямі значення слів навіть з найпоширенішим діапазоном лексико-граматичних зв'язків виявляються лексично зв'язаними. Можна стверджувати, що абсолютно вільних словосполучень немає, що утворення словосполучень із предметними чи первинними значеннями залежать як від граматичної природи сполучуваних слів, так і від належності їх до різних сфер уживання.

Словосполучення з більш-менш постійним контекстом у різні періоди розвитку мови трансформуються у фразеологічні сполуки, компоненти яких втрачають або майже втрачають лексичні і граматичні значення.

Другу групу становлять фразеологічно зв'язані словосполучення. Вони об'єднують фразеологізми різного ступеня їх лексикалізації – фразеологічні сполучення, фразеологічні єдності та фразеологічні зрощення.

Межі між змінним і постійним контекстом у словосполученнях рухомі. При сполученні прямого значення з такими ж значеннями інших слів семантично опорне слово супроводжується змінним контекстом. Словосполучення вимагає постійного контексту, який може бути індивідуально авторським, тобто таким, який не став ще загальнонародним.

Факти української мови дають підставу твердити, що найпоширеніші серії відносно вільних словосполучень і найбільша кількість фразеологічних утворень об'єднуються навколо тих слів, які означають різні частини людського тіла; вузько-побутові речі; явища суспільного життя; деякі види флори і фауни, у безпосередньому оточенні яких розвивалися національні особливості українського народу.

Отже, лексикалізовані вирази діяхронно співвідносні з тими словосполученнями, які мають постійний контекст. Чим виразніше сприймається метафорична роль контексту, тим більше аргументовані їх зовнішня і внутрішня форми, наприклад: *один як палець*. І, навпаки, чим більше забуті, “затерті” метафоричні нашарування, тим менше лексико-граматичної аргументації словосполучень, тим більше умов для трансформації їх у фразеологічно зв'язані утворення, наприклад: *рання птаха, битий шлях*.

Третя група словосполучень, які найдоцільніше назвати сталими, синтаксично обмеженими чи спеціалізованими, наближається до першої – відносно вільних словосполучень – тим, що в них зберігаються живі синтаксичні відношення, мотивуються їх внутрішня і зовнішня форми лексичними і граматичними значеннями їхніх компонентів, чим вони саме і відрізняються від фразеологічно зв'язаних словосполучень. Однак між сталими словосполученнями і словосполученнями відносно вільними помітна досить виразна відмінність. Найістотніша з них полягає в тому, що другі утворюються за відомими моделями в процесі мовлення, а перші – ніби експонуються уже в готовому вигляді, оскільки вони вживалися попередніми поколіннями. До сталих словосполучень належать складні назви державних установ, політичних організацій, термінологія різних галузей науки, техніки, промисловості, культури, мистецтва. Їх семантична структура виключає аналітичний метод при характеристиці їх зовнішньої форми.

Так як, словосполучення становлять генетичну основу фразеологічних одиниць, ми простежимо, як творяться фраземи. Виникненню кожної фраземи передують поява нового значення, чи, як кажуть мовознавці, мотиваційної бази, яку на думку носіїв мови треба назвати розчленованою мовною формою, тобто

фразеєю. Мовний матеріал, за допомогою якого називається мотиваційна база, становить дериваційну базу фраземи.

Нові фраземи на базі окремих слів творяться досить часто. Фраземи, для яких дериваційною базою служать окремі слова, виникають у мовленні окремих людей у момент, коли треба щось назвати образно, експресивно, емоційно, а наявні слова, та й фраземи, на думку мовця, для цього не підходять, оскільки є надто буденними і прозаїчними. Такі новотвори при сприятливих умовах стають надбанням загалу та входять у фраземну систему загальнонародної мови. Хоч більшість цих, створених за певних обставин окремими мовцями фразем не виходять за межі того висловлювання, в якому були вони вжиті та для якого були створені.

Фраземи української мови можуть творитися на базі:

1. окремих слів;
2. вільних синтаксичних конструкцій;
3. прислів'їв, приказок, загадок;
4. казок, анекдотів, небелиць, нісенітниць;
5. існуючих фразем;
6. іншомовних фразем .

Саме творення фразем на базі окремих слів може відбуватися по-різному. Так, воно здійснюється шляхом нарощування вихідного слова з метою уточнення одного з його

значень, якщо воно багатозначне, або посилення його експресивного заряду.

Нарощуватися можуть:

1. Метонімічні назви предметів і явищ навколишнього світу. Саме так утворилися фраземи *душею квітне, жодної душі, пізній час, порція усмішки*.
2. Метафоричні назви предметів і явищ навколишнього світу. Так, утворені фраземи *й вухом не веде, лиха доля, велике цабе*.
3. Прямі назви певних предметів чи явищ, наприклад: *далеке минуле, дух переведу, надула щоки, повні очі сліз, верзеш всяку всячину*.

Шляхом нарощування окремого слова в його прямому чи переносному значенні творяться переважно іменникові фраземи, хоч можуть творитися фразеологічні одиниці, що належать до інших частин мови.

Фраземи на базі окремих слів часто творяться шляхом фраземної інтеграції (об'єднання), при якій всі елементи, що інтегруються (об'єднуються) беруть активну участь у творенні значення фразеологізму, чи точніше у створенні образу, який це значення мотивує.

У межах української фразеології таким способом творяться фраземи, що належать до:

- іменникових, наприклад: *тягар літ, порція усмішки;*
- дієслівних, наприклад: *бризнути слізьми, схмурює брови, занурюють погляди, перевести дух;*
- прикметникових, наприклад: *сталеві м'язи, спритні руки, грішні душі, далеко минуле;*
- прислівникові, наприклад: *ні в сих ні в тих, ні холодно, ні жарко.*

Серед фразеологічних одиниць, утворених шляхом фраземної інтеграції, виділяється досить помітна група одиниць з парною будовою. Вони творяться переважно поєднанням за допомогою повторюваної заперечно-підсилюваної частки *ні* будь-яких слів, що належать до якоїсь однієї частини мови, хоч бувають випадки, коли поєднуються слова, що належать до різних частин мови. Наприклад: *ні світ ні зоря, ні холодно ні жарко, ні в сих ні в тих.*

Досить часто фраземи творяться шляхом фраземної диференціації (роз'єднання), чи розкладу слова. Суть такого утворення фраземи полягає в тому, що значення, яке хочуть назвати фраземою, вже позначене словом. Причому повторне називання якогось факту навколишньої дійсності фразеологізмом, опирається переважно на інші, ніж у слові, часто другорядні ознаки. Оскільки повторне називання

здійснюється переважно за несуттєвими ознаками, то у фраземах, що утворені шляхом фраземної диференціації, компоненти часто суміщаються всупереч здоровому глуздові. Усі таким способом утворені фраземи належать до парафрастичних (прикметник до слова “парафраз” зі значенням троп, за допомогою якого передається зміст іншого слова).

Серед них виділяють:

1. Фраземи – власне парафрази, наприклад: *молоді літа, лясси поточити, п'ятами наживати*.
2. Фраземи-табу (заборона вживати за певних умов слова). Причиною появи таких фразеологізмів є передусім те, що прямі назви певних предметів і явищ, а також їх ознак з різних важливих причин було заборонено вживати, наприклад: *в садах Едему, царство йому небесне, цур йому, дай Боже здоров'я*.
3. Фраземи-дисфемізми (фамільярні, грубі, вульгарні слова і вирази). Такого ряду фразеологічних одиниць надзвичайно багато в загальнонародній українській мові і порівняно мало в сучасній українській мові, хоч у художніх творах на побутову тематику вживаються часто. Наприклад у романі “Твоя зоря” О. Гончара зустрічаються такі фраземи-

дифтонги: *мелють язиками, не мели дурниць,
продав душу чортам, слон у навушниках.*

Значна частина українських фразеологізмів утворена на базі різного роду словосполучень. Процес творення фразем на базі вільних словосполучень, як і на базі конструкцій з одним самостійним словом (яке має чи не має при собі пояснювальне слово) і різного роду речень називається фраземізацією чи фраземною транспозицією. Творення фразем шляхом фраземізації – процес тривалий і протікає поетапно, під час якого дериваційна база (матеріал, що служить основою для фраземи) зазнає низки змін, таких як: розрив з конкретною ситуацією, яку вона позначала та поступовим її переосмисленням, внаслідок чого виникає значення фраземи. Як тільки нова фразема стає мовним фактом, тобто починає використовуватися з метою називання, зміст вільного словосполучення стає внутрішньою формою фраземи, тобто тим образом, який це значення мотивує. Зрозуміло, що воно мотивується тим образом, який виникає на основі значень компонентів вільного словосполучення.

При творенні фразем важливе значення відіграє переносне значення слова. Різновидом якого є метафора та метонімія.

РОЛЬ МЕТАФОРИ ПРИ ТВОРЕННІ ФРАЗЕМ

Зображувальні можливості мови розширюються також і завдяки властивості слів мати не лише пряме, а й переносне значення. У переносному значенні можуть вживатися не тільки окремі слова, а й вирази. Переносність можлива лише тоді, коли між предметами, про які йдеться, є певна схожість або зв'язок. Слова і вирази, вжиті в переносному значенні на основі схожості предметів або зв'язку між ними, називаються тропами (від гр. *tropos* – поворот, повертання).

Художня функція тропів полягає в тому, що вони допомагають виділити, підкреслити в зображеному характері, явищі, предметі потрібну рису чи якість, сприяють їх індивідуалізації. Тропи надають мові художньо-образної виразності, емоційності, поетичності.

Взятий окремо той чи інший троп не має якогось певного значення, – його ідейно-художня роль може з належною повнотою проявитися тільки в контексті. Цінним у кожному окремому випадку буде той троп, який допомагає зобразити характер, явище, предмет з найбільшою виразністю, індивідуалізовано, надати їм відповідного емоційного забарвлення, якнайповніше виразити авторську оцінку. Вміння

створювати хороші тропи Арістотель вважав важливою ознакою таланту.

Тропи використовуються переважно в авторській мові, в мові дійових осіб їх значно менше.

Перенесення значення слова є усталеною закономірністю мови. Непрямі, переносні значення багатозначного слова ще називають вторинними. У процесі мислення, спілкування людина свідомо переносить назву (слово) з одного предмета на інший, якщо ці предмети чимось подібні між собою, виконують близьку функцію або суміжні.

Фразеологізми утворені на базі вільних словосполучень, бувають двох типів: метафоричні вживання вільних словосполучень, які ґрунтуються на асоціації за подібністю, і метонімічні, утворені на основі асоціації за зв'язком.

Найпоширенішим, історично найдавнішим та найпрозорішим є перенос значення слова за подібністю, схожістю предметів. У процесі пізнання складного і багатого навколишнього світу в людини виникають певні асоціації. Тому предмети, які були подібні між собою формою, розміром, кольором тощо, одержували одну назву. Наприклад, легко можемо встановити, чому плід фруктового дерева і спортивний інвентар називається одним словом – груша. Цілком природно, що широкому перенесенню підлягали насамперед слова –

назви частин людського тіла, предметів побутового оточення, явищ природи, птахів, тварин, плодів.

Дуже близьким до переносного за подібністю є перенос за функцією, тобто назва переноситься з одного предмета на інший, якщо вони виконують спільну функцію.

Ці два типи переносних значень за подібністю і функцією носять загальну назву метафорійних.

Метафора може бути побудована на:

- подібності форми;
- подібності кольору;
- подібності властивості;
- подібності вияву почуття;
- схожості поведінки, способу дії;
- на основі вражень, оцінки будь-чого.

Метафора є дальшим розвитком порівняння. Якщо при порівнянні предмет лише зближуються, то в метафорі ознаки додаткового предмета повністю переносяться на основний предмет, а додатковий предмет зовсім опускається.

Основним різновидом метафори є персоніфікація (від лат. *persona* – особа і *facere* – робити), або уособлення – надання предметам, явищам, поняттям рис і властивостей живої істоти або людини.

Метафора становить собою особливий вид узагальнення, вона є результатом пізнавальної діяльності людини. У метафорі відображаються нові відношення і якості дійсності.

Складнішим є перенос за суміжністю. Людина переносить назву з одного предмета на інший, коли вони суміжні, тобто збіглися у часі і просторі, хоча ніякої зовнішньої подібності між ними немає. Перенос за суміжністю спостерігається у випадках переходу власних назв у загальні. Цей тип переносу називається метонімічним.

Може переноситися:

- назва приміщення – на людей у ньому;
- назва матеріалу – на виріб з нього;
- назва дії – на результат;
- предмет, що вивчається, - на галузь науки;
- назва заходу – на її учасників;
- назва емоційного стану – на його причини;
- ім'я автора – на його продукцію;
- назва об'єкта – на препарат;
- назва предмета – на те, що в ньому знаходиться;
- назва ознаки, властивості – на її носія.

Слід зазначити, що переносне вживання слів особливо поширене у художньому та розмовному стилях . О.Потебня у

метафорі й метонімії вбачав основне, єдине джерело поетичності та образності.

Досвід вивчення протягом останніх десятиріч метафори та метонімії засвідчує: інтерес до питань метафорології та метоніміології, що спалахнув у 60-х роках ХХ ст. в зв'язку з розвитком загальної теорії знакових систем (семіотики), неориторики, лінгвістики та поезики, граматики тексту, когнітивного мовознавства, не згасє й дотепер. Більше того, лавина праць присвячених метафорі та метонімії, невпинно зростає.

Великої уваги заслуговують праці В. Вакурова “Метафорическая природа фразеологических единств русского языка», Т. Малодіда “Метафоризмія термінів”, О. Тараненка “Метонімія як шлях зміни векторних відношень у семантиці”, О.Тимошенко “Феномен метафори: проблема давня й сьогочасна”, Шевченко Л. “Роль метафори і метонімії у творенні фразеологічних одиниць”.

Термін “метафоричність”, “метафора”, “метафоризація” у фразеології вживаються у ширшому значенні – як назви будь-якого переосмислення і у вузькому – саме для позначення певного виду переносу найменувань.

Метафорою (грец. *metafora* – перенесення) називається слово, значення якого переноситься на найменування іншого

предмета, пов'язаного з предметом, на який звичайно вказує це слово, рисами подібності.

Метафоризація (метафора в тісному смислі) є результатом переносу знака за подібністю двох понять і ґрунтується на спільній семі (*tertium comparationis*, основі порівняння), що об'єднує вільний прототип і фразеологічні одиниці. Визначення метафори Арістотель тлумачить так: метафора – перенесення слова зі зміною значення або з роду на вид, або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією.

Метафора, подібно до епітета та порівняння ставить за мету конкретизувати уявлення про предмет, шляхом вказівки на певну його ознаку, що висувається на перший план, але, на відміну від епітета й порівняння, метафора вказує на цю ознаку не в прямій формі, не безпосередньо її називаючи, а шляхом заміни її словом, що містить у собі цю ознаку. Тому метафору часто називають прихованим або скороченим (згорнутим) порівнянням, тобто порівнянням, у якому не виокремлюється ознака, за котрою відбувається зіставлення двох предметів. Це – один з найуживаніших тропів. “Метафоричне слово завжди чарівніше і красивіше, ніж слово у прямому значенні”, – писав автор кийвської поезики “Lyra” , а “Матірю поезії” назвав її С. Тезаур. Вважається, що першим метафору як спеціальний

риторичний прийом використав “батько красномовства” знаменитий афінський оратор Ієокріт у творі “Еватор”.

М. Довгалевський визначав функції метафори як:

- найменування деяких предметів, які не мають власної назви;
- підсилення значення сказаного;
- засобу для досягнення естетичного враження.

Метафори можуть бути:

- прості (виражені одним словом або словосполученням);
- розгорнені, поширені (докладно описаний засобом метафори образ).

Власне метафорою вважаються ті слова і словосполучення, в яких переносяться риси і властивості одного предмета чи явища на інший, з живої істоти на іншу живу істоту, з предмета чи явища на живу істоту .

Оскільки метафора є скорочення порівняння, ця сема умотивовує перехід від вільного словосполучення до фразеологічного, представляє фразеологічні одиниці переважно як порівняльне утворення. Дехто з дослідників вважає як необхідний етап функціонування при переході до фразеологічних одиниць і вживання формально вираженого порівняння, зокрема:

- 1) вживання вільного словосполучення з прямим значенням компонентів;
- 2) словосполучення у ролі порівняльного звороту, коли починає формуватися значення, що його пізніше починає приймати фразеологічна одиниця;
- 3) словосполучення з метафоричним значенням, яке дається з опорою на порівняння, з підкресленням переносного характеру такого значення;
- 4) словосполучення з фразеологічним значенням без вказівки на підстави для перенесення.

Проте це, сказати б, повна й ідеальна модель. Насправді ж другий і третій етапи можуть просто утримуватись в пам'яті мовців як порівняльно-імпліцитні, хоча й з різним ступенем складності. Метафора приписує об'єднанню двох множин (вільного і фразеологічного) сем ознаки, які притаманні пересіченню цих множин .

Необхідність метафори або метафоричного порівняння виявляється особливо наочно в тих випадках, коли не виражаються складні й невиразні низки думок, збуджених невизначеною множиною дій, слів .

Роль компонентів у творенні фразеологічного значення не завжди однакова; здебільшого вони по-різному формують і метафоричні, і метонімічні перенесення значень вільного

словосполучення. Шляхом метафоризації вільного сполучення утворилися такі фразеологічні одиниці, як *ні світ ні зоря, не йде, а пливе, ні холодно ні жарко*.

Метафора належить до поетичних засобів мови, коли виявляється намагання мовця одночасно охопити предмет з різних боків, відтворити багатогранні зв'язки і відношення, в яких виступає цей предмет. Образна сила метафори полягає в тому, що вона актуалізує цілі комплекси основних і суміжних понять, які пов'язуються з двома порівнюваними явищами. Отже, порівнюючи два предмети, явища, відшукуємо те подібне, спільне, що зближує їх, при цьому характер зближення неоднаковий при порівнянні і при метафорі. При порівнянні зближення може виявитися більшою або меншою мірою, а при метафоричному вживанні воно постійне і має характер ототожнення. “Метафора, подібно до тотожності, тільки констатується, вона виключає вимір... Порівняння – уподібнення рухоме і вимірне, метафора – статична; вона відображає світ, що зупинився, світ, позбавлений внутрішньої динаміки, світ сутностей. Ось чому метафора намагається вловити константні властивості об'єктів, “їх душу”, яку вона, завдяки своїй образності, робить доступною чуттєвому сприйняттю”.

Перенесення здійснюється за подібністю зорових, слухових, кольорових ознак, на основі найрізноманітніших вражень за внутрішнім зв'язком.

Метафора у фразеології розкриває певні відношення навколишнього світу, ґрунтується на подібності до різних побутових деталей і в той же час свідчить про розвиток асоціативних зв'язків і художньої уяви мовців, а тому може представляти одне і те ж поняття (відповідно поле) широким спектром зворотів, де співіснують активно вживані, літературні елементи з периферійними-архаїчними, діалектними, просторічними.

Простежимо творення фразеологічних одиниць *маг і чарівник*, взятих з роману “Твоя зоря” Олеся Гончара. Слід зазначити, що вираз *маг і чарівник* не власне український, його запозичено з російської мови. Вперше його використано в комедії О. Сухова-Кобиліна “Весілля Кречинського” (1855) . Спочатку вираз *маг і чарівник* уживався зі значенням “авантюрист”, але в українській мові він є не зафіксований. Це свідчить про те, що фразеологічні одиниці, запозичені певною мовою, можуть у ній і не проходити всі стадії становлення. Компоненти вільного словосполучення мають спільну сему – “обман”, яка дає підстави для метафоричного перенесення. Цей вираз не дуже поширений. Згодом актуалізувалася інша

потенційна сема – “робити спритно, непомітно”, а отже, – і друга метафоризація на основі зовнішньої подібності. Вираз став фразеологічним і вживається з жартівливим значенням – “людина, що робить усе дуже легко й спритно”. “... *Безперечно, знав він якесь слово до них, таємниче замовляння: маг, чародійник...*”.

Фразеологічний вираз *маг і чарівник* утворений метафоричним перенесенням значення за подібністю. У вільному словосполученні, що стало дериваційною базою для них, компоненти мають такі значення: *маг* – людина, що володіє таємницями магії, *чарівник* – людина, яка займається чаклунством, а переносне значення – людина, яка захоплює, приваблює чимось, робить усе надзвичайно вправно. “... *Згодься, той усміхнений чародій, що перед нами виблискував у бджолиній кольчuzі, то ще не весь був Роман... Зачаровані тією Романовою надсилою, безсумнівним чаклунством мага й характерника...*”.

Інший вид метафоризованих фразеологізмів – такі, що мають характер часткової метафори: прекрасне життя – *не життя, а казка*; молодий і досвідчений – *молодий та ранній*; молодий і недосвідчений – *молодий та зелений*. Фразеологізмів цього типу метафоризації порівняно мало, вони становлять приблизно 3% від загальної кількості .

Метафоричні цілісні сполуки представляють зображуване не тільки в дохідливій, але й образній, яскравій формі.

Експресивність як виразово-художня властивість фразеологізмів ґрунтується насамперед на образності, тобто на явному чи прихованому зіставленні вільного і фразеологічного сполучень. Влучність характеристики, сконденсованість мислі, відчутна оцінка, функція пояснюються самою природою становлення фразеологізмів. Матеріально втілені в них яскрава метафора, прозоро-гумористичний каламбур, нерідко посилені й формальними моментами створюють естетичний ефект протиріччя між формою і змістом.

Домінуючою ознакою створення експресивності виступає тісно пов'язане з метафоричністю формально виражене чи не виражене порівняння, багатьох різноструктурних зворотах: *втратив дар мови, сто бісів тобі в ребра, кат би його побив, качалкою тебе спишу, до третіх півнів, гав не лови.*

З усіх фразеологізмів письменники відбирають такі, які б образно порівнювали стан персонажа, обставини дії, моменти з уже лексично освоєними відчуттями. Серед експресивних фразеологічних одиниць виділяються насамперед усталені метафоричні сполуки з повністю чи частково переосмисленими компонентами, які зберігаються в пам'яті народу як складники

художнього мовлення або як самостійні художні мініатюри, створені грою фантазії, влучним зіставленням: *серед зими льоду не випросиш , ліхтарі під очима, усмішка до вух.*

Дослідники виділяють емоційно-експресивні фразеологізми – загальноновживані сполучення слів, здатні викликати яскраві, емоційно насичені почуття або передавати ставлення мовця до висвітлюваного, С. Гаврин відносить до них, зокрема, такі одиниці:

- 1) вітання; заклинання: *кат би його на камені побив , сіль вам в око, на всі чотири сторони, качалкою тебе спишу , сто бісів тобі в ребра;*
- 2) стереотипні звертання: *люди добрі, дай Боже здоров'я, царство йому небесне;*
- 3) формули етикету: *ласкаво просимо, вічний боржник ваш.*

Фразеологізми, отже, несуть не тільки предметну, а й естетичну інформацію: вони пробуджують діяльність уяви і викликають переживання у слухачів. Експресивність – дозволяє окреслити межі фразеологічного складу .

Метафора дозволяє усвідомити, схопити суть явища закарбованих в одиницях вторинної номінації – фразеологізмах.

МЕТОНІМІЧНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЗНАЧЕННЯ ПРИ ТВОРЕННІ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ

Метонімія (гр. *metonymia* – перейменування) – це слово, значення якого переноситься на найменування іншого предмета, пов'язаного з властивим для цього слова предметом за своєю природою. Метонімія часто ототожнюється з метафорою або розглядається як її різновид. Як окремий троп метонімію вперше використав римський оратор I століття нашої ери Квінтіліан. На відміну від метафори, метонімічне зіставлення предметів відбувається не за ознакою їхньої подібності, а за ознакою їхньої суміжності, тобто належності їх до одного кола явищ, до понять одного порядку, пов'язаних часовими, просторовими, причинно-наслідковими та іншими відношеннями. Метонімія широко використовується у віршованому та прозаїчному мовленні як місткий зображувально-виражальний засіб .

Різновидом метонімії є синекдоха (гр. *synekdoche* – співрозуміння) – кількісна заміна понять, перенесення значення цілого на окрему частину. Синекдоху відносять до різновиду кількісної метонімії. Якщо асоціація, зв'язок предметів при власне метонімічному перенесенні здійснюється через співвідношення якісних ознак, то в синекдосі співвідносяться кількісні ознаки. Як прийом творення словесного образу

синекдоха відома з античності. Наприклад, Квінтіліан виокремлював шість її видів. Значну увагу вивченню синекдохи приділяли в Києво-Могилянській академії. Автор Київської поетики “Луґа” дає їй таке визначення: “Синекдоха, або догадка, – це розуміння однієї речі на основі іншої, між якими існує природний і суттєвий зв’язок” .

Синекдоха, як уважав О.Потебня, є своєрідною словесною міні-моделлю більш складного предметного образу – типу й типового в змісті цілого художнього твору: “ складна синекдоха є поетична, типовість...”, тобто той чи інший типовий образ у художньому творі може бути пояснений через прийом синекдохи: він часткою в одиничній і конкретній картині відтворює ціле і загальне (те, як взагалі буває в житті).

Метонімізація у фразоутворенні спостерігається при переносі знака за суміжністю певних двох предметів, зокрема тих, що перебувають між собою у часовому, просторовому зв’язку, у причинно-наслідкових відношеннях у різного роду зіставленнях за дотичністю. Установилася традиція розглядати метонімічні вирази разом із метонімічними лексемами. Цю думку підтримували Ф. Буслаєв, О.Потебня, М. Покровський, Л.Булаховський.

Оскільки в метонімізованих виразах відображаються зв’язки і відношення реальної дійсності, то видів метонімії

багато. І в окремих розвідках, і в підручниках найповніше розглянута лексична метонімія. Найпоширенішими видами лексичної метонімії в українській мові є такі що охоплюють асоціативні лінії: матеріал-предмет, приміщення-колектив, автор-твір, найменування предмета сукупність їх, властивості людей – назви людей. Фразеологічна метонімія має асоціативні лінії і власне фразеологічні. У деяких типах фразеологічних одиниць є метонімічне перенесення, яке передає значення близькості, спорідненості. На основі називання родинних стосунків простежується асоціативний зв'язок зі становищем людини в суспільстві. Значення способу дії може утворюватися внаслідок метонімізації за такими асоціативними зв'язками: частина тіла – спосіб дії; орудний знаряддя – спосіб дії; результат дії – спосіб дії.

Різниця між метафоричним і метонімічним відображенням дійсності у фразеологічних одиницях полягає в тому, що при метафоричному обов'язково порівнюються два явища, а при метонімічному – охоплюються різні ознаки лише одного.

Метонімії, як і метафори, - тропам, утвореним на основі перенесення значення, властива образність. Проте метонімічна образність дещо іншого плану. Вона утворюється завдяки

уявленню частини замість цілого, яскравої ознаки як символу всього явища.

Серед аналізованих фразеологічних одиниць метонімічні утворення становлять більшість, хоч загальноприйнятою є думка, що основним способом утворення фразеологічних одиниць слід вважати метафору. Метонімічні утворення фразеологічних одиниць вважаємо основним способом для одиниць, компоненти яких поєднані сурядним зв'язком.

Фразеологічній метонімії присвячена стаття Л. Савенкової, у якій автор зазначає, що за своєю психологічною суттю метонімія, виражена фразеологічними засобами, не відрізняється від однослівної метонімії, проте кількісне співвідношення метонімічних фразеологічних одиниць, об'єднаних окремими асоціативними лініями, не збігається з поділом метонімічних лексем. До того ж, деякі метонімічні види реалізуються тільки в рамках фразеологічних одиниць .

Метонімія допомагає виділити в зображуваному предметі чи явищі ту рису, на яку автор хоче звернути увагу читача. Вона має глибоку психологічну основу.

Метонімічне перенесення предметів та їх ознак може здійснюватися за суміжністю або зв'язком у просторі та часі. Під простором і часом розуміються основні форми існування

матерії, в яких відображаються різноманітні зв'язки і відношення предметів та явищ.

В основі метонімічного переносу буває асоціативний зв'язок із символічною дією, ритуалом, предметом. Наприклад, узвичаєно зустрічати гостей з хлібом і сіллю – фразеологічні одиниці хліб-сіль. Словесно-асоціативна метонімія виникає шляхом установаження асоціативного зв'язку між двома словами, що перебувають в одному ряду за якоюсь ознакою, наприклад звуковою. У цьому разі підкреслюються звукові комплекси, які мають звукову подібність, що й надає їм метонімічного значення: *ні в сих ні в тих, то тут то там*. Фразеологічні одиниці утворюються добиранням співзвучних слів або додаванням для співзвучності придуманого слова, якого немає в лексиці мови фокус-покус .

Вирізняється велика група висловів, які за О. Потєбнею, зображають почуття жестом і які пізніше названі Л. Ройзензоном та І. Абрамець суміщеними омонімами . У фразеологізмах, що називають жести й міміку, спостерігається рух думки від позначення зовнішніх виявів почуттів до позначення самих почуттів. Такі механізми виражають:

- злість людини: *губи закусити, посірів від люті, закипаючи образою;*
- відчай, розпач: *запхли від сліз, сліні від горя;*

- незадоволення: *надула щоки, стиснути зуби;*
- байдужіння: *й вухом не веде;*
- здивування: *втратив дар мови, дух тобі перехоплює.*

Не розчленовуються в сучасній українській мові і значення “*тремтіти від холоду*” і “*тремтіти від страху*” у висловах *дзвонити зубами, ляскати зубами, цокотіти зубами* (66), де вони, здається, чітко протиставляються. У словокомплексах з описом жестів і міміки останні виступають сигналом (символом) нового значення.

Генетично суміщеними омонімами виступають і назви деяких обрядів. Із ритуальними пов’язані фразеологічні одиниці *бити чолом* (уклінно просити), *впасти в ноги* (дуже просити).

У межах метонімічних зворотів виділяються синекдохічні фразеологічні одиниці, семантика яких сформувалася з урахуванням кількісних співвідношень між тим, з чого переносять найменування, і тим, на що переносять. В основі синекдохи, як і власне метонімії, лежить теж суміжність, а тому доводиться враховувати, чи квантитативні параметри є домінуючими. У фразеологічних одиницях *мати руку, ноги моєї не буде* власне метонімія уживається з синекдохою, коли назва тієї чи іншої частини тіла представляє дії, поведінку, стан людини. *Плече підставляти* – як зображення підтримки, допомоги – утримують кількісний момент у своїй семантиці. Для

синекдохи залишається тільки виразно кількісний аспект співвідношення прототипу – більш часткового, вузкого і семантики фразеологічних одиниць – загального, ширшого за змістом. Фразеологічна одиниця *днями і ночами*) охоплює не лише протилежні назви частини доби, а цілу добу.

У фразеологічних одиницях метонімічність може сполучатись з метафоричністю внаслідок паралельного поєднання компонентів-метонімій і компонентів-метафор:

з відкритою (метафора) + *душею* (синекдоха) = *з відкритою душею*.

На формування загального змісту фразеологічних одиниць значний вплив має домінуючий елемент.

Нарешті, послідовний характер сполучення метонімії і метафори має така фразеологічна одиниця у якій метафоризується загальне значення метонімічного типу (обидва компоненти метонімічні або один із метонімічних і один – з номінативним значенням).

З метафорою, метонімією і синекдохою тісно переплітається і такий вид семантичного переосмислення, як гіпербола (від гр. *hyperbole* – перебільшення; це різновид тропа, що полягає в надмірному перебільшенні характерних властивостей чи ознак певного предмета, явища або дії задля увиразнення художнього зображення) й літота (від гр. *litotes* –

простота, помірність; це троп, різновид метонімії, в якому міститься художнє поменшування величини, сили, значення зображуваного предмета чи явища): *мухи не скривдить, рукою подати, душа побувала в п'ятах*.

Залежно від того, який бік фразеологічні одиниці ми хочемо підкреслити, їх можна назвати або метафоричними (в широкому розумінні) гіперболами й літотами, або ж гіперболічними й літотними метафорами. У такій взаємооберненості семантики знову-таки виявляється синкретична природа фразотворчих смислових чинників.

Серед груп метонімічного перенесення окрему становлять так звані темпоральні (часові) фразеологічні одиниці. У них перенесення значення здійснюється на основі:

1. називання відрізків часу: *день і ніч, від і до, до третіх півнів, від небес і до небес*;
2. називання предмета, характерного для певного періоду в житті людини або суспільства, для позначення відповідного часу: *літа біжать*.

Отже, метонімічне перенесення значень словосполучень при творенні аналізованих фразеологізмів найпродуктивніше. Метафоричних переосмислень у фразеологічних одиницях цього типу значно менше.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев Л. Сучасна українська мова. Фразеологія. – Харків: Вища школа, 1988. – 134с.
2. Авксентьев Л. Фразеологічна одиниця як предмет фразеології та її основні ознаки // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 13-16.
3. Алефіренко М. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1981. – 135с.
4. Бабич Н. Фразеологія української мови. Навчальний посібник. –Чернівці, 1971. – 214 с.
5. Бабкін О.М. Про природу і характер фразеологічних одиниць // Українська мова в школі. – 1962. – №2. – С. 11-16.
6. Бандура А. Теорія літератури. Посібник для вчителів. – К.: Рад.школа, 1969. – С. 108-119.
7. Баран Я. Фразеологізми у системі мови // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Вип. III. – 1999. – С. 35-42.
8. Вакуров В. Метафорическая природа фразеологических единств русского языка // Филологические науки. – 1981. – №4. – С. 48-54.

9. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури. – К.: Либідь, 2001. – С. 213-218.
10. Грубе У., Бьорнер Н. Синтетичні і семантичні особливості компаративних ідіоматичних виразів традиційного порівняння в українській мові // Мовознавство. Другий міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. – Львів, 1993 – С. 266-272.
11. Демський М. Деякі особливості морфологічного складу фразеологічних одиниць // Рідне слово. – К., 1971. – В. 5. – С. 14-18.
12. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1994. – 62с.
13. Доленко М., Дацюк І., Кващук А. Сучасна українська мова. К.: Вища школа, 1987. – С. 106-110.
14. Їжакевич Г. Стилiстична класифікація фразеологізмів // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 10. – С.13-21.
15. Кожин О. Принципи стилістичної диференціації фразеологізмів. // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. К.: Наукова думка, 1972. – С. 167-175.
16. Лисиченко Л. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Х., Вища школа. – 1977. – 113 с.

17. Малодід Т. Метафоризмія термінів // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 135-149.
18. Медведєв Ф. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо? – Харків: Вища школа, 1977. – 230с.
19. Неділько В. Елементи теорії літератури. Конспект лекцій. – К., 1994. – С. 11-18.
20. Пазяк О., Кисіль І. Українська мова і культура мовлення: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1995. – 239с.
21. Папіш В. Стилiстичний аспект вивчення усталених виразiв // Дивослово. –1999. – № 7. – С. 13-16.
22. Передрїй А., Смолянинова А. Лексика и фразеология украинского языка: Пособие для учащихся. – К.: Рад.школа, 1983. – 207с.
23. Савенкова Л. Фразеологические единицы, основанные путем метонимии // Образование и функционирование фразеологических единиц. – Ростов-на-Дону, 1981. – С. 25-32.
24. Тараненко О. Метонiмiя як шлях змiни векторних вiдношень у семантицi // Мовознавство. – 1984. – № 1. – С. 32-40.
25. Теклюк В. Фразеологiзми як синтаксичнi одиницi в публiцистицi // Дивослово. – 2002. – № 7. – С. 14-16.

26. Тесленко О. Міжпредметні зв'язки як дидактична умова підвищення рівня знань учнів з фразеології // Дивослово. – 2000. – №1. – С. 37-39.
27. Тимошенко О. Феномен метафори: проблема давня й сьогочасна // Слово і час. – 2001. – № 5. – С. 29-36.
28. Ужченко В. Вивчення фразеології в середній школі: Посібник для вчителя. – К.: Рад.школа, 1990. – 175с.
29. Ужченко В. Народження і питання фразеологізму. – К.: Рад. школа, 1988. – 280с.
30. Ужченко В., Авксентьев Л. Українська фразеологія: Навчальний посібник для студентів філологічного факультету університетів. – Х.: Основа, 1990. – 167с.
31. Фразеологія. Навчальний посібник. Практикум. – К., 2000. – С.45-53.
32. Шевченко Л. Роль метафори і метонімії у творенні фразеологічних одиниць // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 10. – С. 26-31.
33. Шмулик С. Фразеологічне багатство нашої мови // Українська мова і література в школі. – 2001. – № 40. – С. 6.
34. Юрченко О. Формування фразеологічного фонду української літературної мови. – Х.: Вища школа, 1984. – 208с.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Літературний енциклопедичний словник / За ред. В.Кожевникова, П.Ніколаєва. – М.: Рад. енциклопедія, 1987. – 752 с.
2. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. / Уклад.: В.Яременко, О.Сліпушко. – К.: Аконіт, 2001.
3. Українсько-російський словник. Вид. 4. /Уклад.: В.Льїн та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 944 с.
4. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 984 с.
5. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. / Уклад.: В.Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – Вид. II. – 980 с.
6. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О.Скопненко, Т. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2003. – 735 с.